

על חלקו של רבי אפרים זלמן מרגליות זצ"ל ב'שערי תשובה' על או"ח

ומעט לתולדות אחיו רבי חיים מרדכי זצ"ל מחבר 'שערי תשובה'

ספר 'שערי תשובה' על שו"ע או"ח חובר כידוע ע"י הגאון ר' חיים מרדכי מרגליות אב"ד דובנא (תק"מ-תק"פ), אחיו הצעיר של הגרא"ז מרגליות מבראד (תקכ"ב-תקפ"ח) בעל יד אפרים ושו"ת בית אפרים וכו'. כך מופיע בשער הספר, וכך מוזכר בהקדמות ובהסכמות. ברם כבר עמד הגאון בעל שדי חמד (כללי הפוסקים טו אות כח) על העובדה שבספר שערי תשובה יש הפניות רבות לספרי הגרא"ז מרגליות שמוסחות כאדם המדבר בעדו, היינו שכתוב 'עיין שו"ת בית אפרים שכתבת' וכדומה. וראה בשד"ח שם שבתחילה היה פשוט לו שהגרא"ז הוא מחבר שע"ת ע"פ כמה ציטוטים כאלו שהביא שם, עד ש'לא הייתי צריך לכותבו' לרוב הפשיטות, ותמה על החתם סופר שבמכתב להגרא"ז כתב כעובדה שאחיו הגר"ח מ'חיבר את הספר, ושוב מצא שהגרא"ז עצמו בהקדמה לשערי תשובה ויד אפרים מייחס את הספר לאחיו. ועמד השדי חמד בתימה שדבריו סותרים זה את זה, וכתב "שוב הראני צו"מ יצ"ו (=צורבא מרבנן ישמרהו צורו) מ"ש בהקדמת ספר פתחי תשובה ליו"ד, כי התחלת השערי תשובה היה ע"י הגאון מוהר"ח, והשלימו אחיו הגאון מוהר"ז, עיי"ש, ולפי זה כל דברי חכמים קיימים, ומיד שניהם נגזר, ואין איתנו יודע איזה סימנים הם ממר ואיזה ממר". ע"כ. לשון הקדמת הפתחי תשובה היא: "ואופן החיבור הזה... כמעשה הספר שערי תשובה על או"ח שחיבר ש"ב הגאון מהר"ח מרדכי ז"ל אב"ד דובנא (והשלימו אחיו הגאון המפורסם מהרא"ז מרגליות ז"ל)... לאסוף ולקבץ אמרות טהורות" וכו'. בדברי הפתחי תשובה לא ברור אם כוונתו להשלמה הכוללת הגהה סופית והוספות, או שממקום מסויים בספר הכל הוא פרי עבודתו של הגרא"ז זצ"ל. מדברי השדי חמד מבואר שהבין שיש בספר 'סימנים ממר' שכולם מהגרא"ז, וכנראה תפס עיקר כלשון אחרון, שהגרא"ז השלים את הספר שהתחיל אחיו, ואין לנו ידיעה מהיכן הספר הוא מעשה ידי הגרא"ז.

1 בספרי התולדות נכתבה שנת לידתו תק"ם כשנה משוערת, וגם שנת פטירתו שנויה בחלוקת, ראה להלן בסוף המאמר.

2 ויש לתמוה על הגאון הח"ח שששמט מעיניו שכבר מדברי שני האחים הגאונים שבדפוס הראשון וכן מההסכמות שם ברור לחלוטין שהגר"ח הוא המלקט והמחבר, וכנ"ל.

והנה בשער הספר שערי תשובה דפוס ראשון (דובנא תק"פ, בדפוס שהקים הגר"מ מרגליות עצמו) נכתב ע"י הגר"מ: "גם שלטא ביה עינא טבא דאחוה מרנא הרב הגאון המפורסם מהר"ר אפרים זלמן... ובדוכתא טובא על ובדק ואשכח מרגליותא, וצבי והוסיף על כל הא דכתוב מילין יקירין"... כלומר שהגרא"ז הוסיף הוספות שונות בספר שערי תשובה שחיבר אחיו גם בחייו. ייתכן מעתה שכל הפסקאות בשערי תשובה בהן הגרא"ז מציין לספריו הן חלק מהוספותיו. היה ניתן להניח לפי זה שההשלמה עליה דיבר הפתחי תשובה הנ"ל היא ההוספה של אותם 'מילין יקירין' ש'צבי והוסיף' הגרא"ז לספרו של אחיו³. ואמנם מן הנוסח שם נראה שמדובר על הוספת נופך בעלמא, ולא על חיבור משותף, וגם לא על השלמת החיבור ע"י הגרא"ז. כך גם עולה לכאורה מההקדמות של הגר"מ ושל הגרא"ז שנדפסו שם, שלא מוזכר בהן כלל עניין זה של הוספות הגרא"ז, ושני האחים פה אחד כותבים ומתארים את החיבור כמעשה ידיו של הגר"מ לבדו.

מאיך מצאנו עובדה מעניינת מאוד, שיש מבני משפחתו ותלמידיו של הגרא"ז שייחסו לו בסתמא את הספר, לו ולא לאחיו. ראה בספר דרכי ההוראה למהר"צ חיות מזולקווה, שהיה תלמידו של הגרא"ז, פרק ד: "שוב ראיתי למורי הגאון מוהר"א זלמן מרגליות **בספרו שע"ת** או"ח סימן תק"ס שתמה מאוד" וכו'. וכעין זה כמה פעמים בדברי תלמידו הג"ר שמריה ברנדייס מהרימלוב בקונטרס עיון תפילה שלו, שמציין כמה פעמים לשערי תשובה ומייחסו לרבו שהוא הגרא"ז מרגליות (וראה גם קובץ 'עץ חיים' באבוב קובץ כ עמ' רמ שצינו לציטוט כזה). וראה בדברי הגר"צ"ה הורוויץ נכדו בן בתו של הגרא"ז בתוך איגרת לבעל שואל ומשיב (מוריה גל' רמא, אדר תשנ"ו), שכתב "והוי דבר האבד **כמ"ש אא"ז בש"ת**", וקצת קשה לתאר שהיה ידוע לנכד שבדיוק הקטע שציטט הוא מההוספות שהוסיף סבו הגרא"ז⁴.

בשנים האחרונות זכינו לשו"ע המפואר מהדורת פריעדמאן (מכון ירושלים), ושם הדפיסו במבוא לכרך השישי של חלק אורח חיים (המתחיל מסימן תכב) את הקדמת הגרא"ז לשע"ת חלק שני (ואמנם יש להעיר שהחלק השני של שערי תשובה שבו

3 צילום מהשער הנדיר הובא ב'אוריתא' יג במאמרו של ר"מ וונדר שליט"א לתולדות הגר"מ מרגליות זצ"ל, ושוב בספרו אלף מרגליות, וכן נדפס לאחרונה במבוא לשו"ע מהדורת פריעדמאן עמ' 112 (שוב ראיתי שכבר קדמני ועמד על כך הרב ישעיה א"א וייס בקובץ 'פרי תמרים' סאטמר חלק מ-מא ס' תרנז).

4 ובהערות במוריה שם כתבו שידוע שהבית אפרים כתב את השע"ת 'בצוותא' עם הגר"מ, וקרוב לזה כתבו גם אחרים, ונראה שאין לקיים הדברים כמשמעם, וראה להלן. בשער השו"ע מהדורת ורשה תרל"ד מופיע ברשימת החיבורים "שערי תשובה... מאת הגאונים... מוהר"ר אפרים זלמן מבראדי ואחיו מו"ה ר' חיים מרדכי מדובנא רבתי". ייתכן שכתבו כך על סמך ידיעה או שמועה שהגרא"ז השתתף בחיבור, וצ"ע.

הופיעה הקדמה זו מתחיל כבר מסימן שמ"ו, וכפי שנראה בהמשך יש משמעות רבה לעובדה זו), וייתכן מאוד שבהקדמה זו טמון פתרונה של חידת חלקו המדוייק של הגרא"ז בחיבור הספר. הגרא"ז מתאונן בה על 'הרפתקי דעדו בהדפסת ספר זה... ואחרון הכביד אבל כבד על אחי וראש, כי בעו"ה אחי הרב הגאון המפורסם... אשר החל לעשות, ולא עמדה לו השעה בעו"ה וחיים לן שבק... ועלי היו כולנה, ואין איש מתחזק עמדי... ואחרי ככלות הכל אחזתי ביד ימיני לסדר השע"ת ויד אפרים... וה' עזרני, ותשלם כל המלאכה מלאכת שמים על כל האורח חיים"... נראה מהדברים שהגרח"מ נלב"ע בטרם השלים את סידור השערי תשובה על או"ח, והחלק השני של הספר נסדר ע"י אחיו הגרא"ז. מסתבר שגם בחלק זה בסיס החיבור כבר נעשה ע"י הגרח"מ, כי מלבד שמדברי הגרא"ז עצמו נראה יותר שרק 'סידר' את הספר, הרי למעשה למרות כל הטרדות שהגרא"ז מתאר בהקדמתו הופיע ח"ב באותה שנה שיצא לאור ח"א (תק"פ). וראה בדברי ההקדמה שם שהגרא"ז ראה צורך להתנצל על ההמתנה, ונראה מזה שהתכנון המקורי היה שח"ב יופיע בסמיכות ממש לח"א או יחד עימו, כך שהדעת נותנת שהחיבור כבר היה בשלבי גמר לפני פטירת הגרח"מ. ואמנם נראה מהציטוטים שהבאנו לעיל שלתלמידיו ובני משפחתו של הגרא"ז היה ידוע שהעריכה הסופית נעשתה על ידי הגרא"ז כולל הוספות ושינויים משלו, ולכן ראו אותו כאחד המחברים של הספר וכמי שאחראי על תוכנו.

והנה, בדיקה שערכתי (בעזרת פרויקט השו"ת) מעלה שאכן הציטוטים שבהם הגרא"ז מפנה לדברי עצמו בספריו האחרים נמצאים כולם בח"ב של הספר. ההפניה הראשונה שמצאתי נמצאת בסימן שסג אות יט 'ועיין בשו"ת בית אפרים... ושם כתבתי"... (ח"ב של השע"ת מתחיל בסימן שמ"ו, וכנ"ל). בכל ההפניות המרובות לספרי הגרא"ז שמופיעות בח"א אין לשונות כאלו.

לגבי הציטוטים של נכדו ותלמידיו של הגרא"ז המציינים אותו כמחבר השע"ת, הנה הציטוטים של נכדו ותלמידו מהר"ץ חיות הם אכן מח"ב, אבל ההפניות של הר"ש מהרימלוב הם מכל רחבי הספר. כמו כן הגרא"ז עצמו בספריו האחרים כותב 'כפי שכתבתי בספרי שערי תשובה' וכדומה גם כשהוא מפנה לח"א⁵, אמנם כנראה כתב כן רק כשהפנה לדברים שהוא עצמו הוסיף, וצ"ע. וראה בספר 'עיר דובנא ורבניה' (לבן העיר דובנא, נדפס בשנת תרס"ב) שכותב על הגרח"מ "...ומסיבה זו נסע מעיר דובנא, ואת ספרו ח"ב השלים אחיו הג"מ א' ז' מרגליות". ע"כ. וקרוב לשמוע שכך היה מקובל וידוע בזמנו ובמקומו⁶, אמנם ייתכן שאין כאן מסורת אלא הבנת הכותב

5 ראה מה שציין בקונטרס 'תולדות השערי תשובה' להר"א שפירא שליט"א.

6 ראה ספר 'ודע ספר' (רוזנטל, אמסטרדם תרל"ה, עמ' 413, על ספר שו"ע עם שערי תשובה וכו') ויען כי הלך הרב ר' חיים מרדכי לעלמא דקשוט סידר הרב ר' אפרים זלמן בעצמו את שערי

או אחד ממקורותיו מתוך דברי הגרא"ז בהקדמה. ועכ"פ נראה מכל מה שהבאנו שלח"ב של השערי תשובה, מסימן שמ"ו ואילך, יש בעלות ואחריות מסויימת, ואולי אפילו אחריות שלמה, להגרא"ז, ויש לזה משמעות הלכתית כמובן.

* * *

הגר"מ שימש כאב"ד ברעסטצקי, ובהמשך נתמנה כאב"ד בעיר הגדולה דובנא שבווהלין. הוא מוזכר תמיד כאב"ד דובנא, אבל למעשה עזב את רבנות דובנא בתקופת חייו האחרונה. מהמקורות עולה שבית הדפוס שהקים נשרף בשנת תק"פ, והגר"מ נכנס למצוקה כלכלית, שהחמירה אחרי שלווים שלו ממנו כספים לא יכלו לשלם את חובם. בעקבות אותה מצוקה עזב הגר"מ את העיר דובנא. כן צוין שנפטר בעיר דינאוויץ, וכנראה ששם מנוחתו כבוד. אך תאריך פטירתו של הגר"מ מרגליות נתון בחידה מסויימת. יש שכתבו בטעות שהגר"מ נפטר בשנת תקע"ח, כך ב'דור דור ודורשיו' (לר"י לוינשטיין, אות רעט, אין שם תאריך פטירה מדוייק), וכן בספר 'לתולדות הקהילות בפולין' עמ' 157, רבני ברעסטצקי, אות ד. וזו ודאי טעות כי בשנת תקע"ט הסכים הגר"מ על ספר (והובא בספר 'לתולדות הקהילות בפולין' בהערות על אתר, ומקורו כנראה בספר 'עיר דובנא ורבניה' הנ"ל), ובשנת תק"פ הוציא בעצמו את ספרו שערי תשובה.

היו מסורות שהגר"מ נפטר בתקפ"ג, וכך נדפס בחלק מספרי התולדות. ראה בספר 'יקרא דחיי' לחודש שבט (אלף רפו) 'הרה"ג חיים מרדכי מרגליות אבד"ק דובנא ט"ז בו תקפ"ג'. וכך בספר 'זכרון צדיקים' ליום ט"ז שבט, 'שבט מיהודה' (מרגליות חיים מרדכי), 'אוצר הרבנים' (מס' 6486) 'מליצי אש' (קעג)⁷. תאריך זה נוח מהרבה בחינות, ולפי זה ייתכן שהשע"ת חלק שני נדפס בשנת תקפ"ה וכדלהלן. אך מקובל בספרי הביבליוגרפיה שגם ח"ב של הספר נדפס בשנת תק"פ, ומהקדמת הגרא"ז לשע"ת ח"ב הוא מבכה את פטירת אחיו הגר"מ. והנה הגרא"ז שם כותב שהדפסת הספר הסתיימה

התשובה ויד אפרים לח"ב", ברם ניכר מכלל הדברים שם שכתב אותם ע"פ ההקדמה, ונראה שאין סיבה להניח שהייתה לו ידיעה חיצונית על כך.

7 אגב, בלוח הנפוץ 'עיתים לבינה' בתאריך ט"ו שבט צוין שהגר"מ נפטר ביום זה בשנת תקפ"ג, ומקורו בספר מליצי יושר. ויש להעיר כי במקורות הנ"ל נכתב שנפטר בט"ז שבט באותה שנה, וכמדומה שכן הוא בכל (או כמעט כל) המקורות הכותבים את יום החודש שלו, ולא נכנסתי לברר כראוי פרט זה. וראה ב'שנות דור ודור' (מגנזי הרנ"ז דסלר) חלק ג עמ' שלב מכתב מחתן הגרא"ז רח"נ מפרנסי וילנא, שכתב להגרא"ז ביום ד' י"ג למב"י תקפ"ל, היינו ביום רביעי כ"ח ניסן תק"פ, ובו הוא כותב 'מה מאוד תמהני שלא הגיעני שום תשובה מאחיו הגאון אב"ד מדובנא נידון הספר פני משה על ירושלמי זרעים אשר שלחתי אם קיבל על נכון...יש מקום להשערה שהגר"מ לא השיב לו מפני טירדותיו סביב שריפת הדפוס וכו', או שאף יצא מהעיר דובנא בטרם קיבל את הספר שנשלח אליו, ועכ"פ הידיעות של חתן אחיו באותו זמן היו שהגר"מ חי ויושב בדובנא עירו, והוא תמה על שתקתו.

בשנת 'ומצמיח ישועה' כשהה"א האחרונה אינה מודגשת. (כן הוא בהקדמה כפי שהיא מופיעה במהדורת מכון ירושלים, וייתכן שבמקור סומן באופן שונה). פרט זה נותן את מנין השנה תק"פ, וכן בשער הספר (נדפס ב'אלף מרגליות' לר"מ וונדר עמ' 305⁸) ניתנה השנה שנת 'הבאר היטב ויד אפרים' כשהאות ה"א הראשונה קטנה יותר, ועולה תק"פ. ואולי על כורחנו נצטרך לשער שהה"א מן המניין, והוקטנה בטעות המדפיס, והכוונה אם כן לשנת תקפ"ה, אלא שקשה מאוד להניח שתיפול טעות כזו פעמיים?

בספר 'עיר דובנא ורבניה' (מאת 'יליד העיר הזאת' פנחס פעסיס, קראקא תרס"ב) עמ' 26 נכתב שהגרר"מ 'הקים בית דפוס חדש בעירנו, והדפיס בדפוסו ספרו שערי תשובה, ומסיבה זו נסע מעיר דובנא ואת ספרו ח"ב השלים אחיו הג"מ א' ז' מרגליות, ונפטר בעיר דינוויץ'. בהמשך שם בא תיאור על 'הג"מ חיים יעקב בהגאון מו"ה זאב וואלף' ונכתב עליו 'ואחר שנסע הגאון בעל שערי תשובה מדובנא מילא הוא את מקום נחלת אבותיו בדובנא'. ע"כ. מכאן שהידיעות של בן העיר (אחרי תקופה) היו, שהגרר"מ נסע מהעיר בעקבות ההדפסה (בלי שיוסבר כיצד הדפסת ספר גורמת לרב המקום לעזוב את עיר רבנותו), ושבעקבות נסיעתו נתמנה רב אחר במקומו. כמו כן צוין שהגרר"מ נפטר בדינוויץ, עיר מגורי אביו, שכנראה היו לו בה שארי בשר ומכירים¹⁰. והנה צוין בספר שם שכיון שנסע השלים אחיו את הספר ונתקבל רב אחר במקומו, ונראה מזה שלא נפטר הגרר"מ באותה שנה, אלא שמפני נסיעתו (שנגרמה בגלל קשיים לפרוע את חובותיו ושריפת הדפוס וכו') לא יכול היה להמשיך ברבנותו בעיר ולסיים את חיבור הספר. כך גם נראה מהספר 'דובנא רבתי' (עמ' 19) לתושב העיר והרב מטעם המלכות, נדפס בשנת תר"ע), שמתאר את העובדה שהיו להגרר"מ קשיים כספיים בעקבות לוויים שלו שפשטו רגל וכו' ושבעקבות זה נסע מהעיר ונתקבל רב אחר במקומו, ואם היה לו מידע שהגרר"מ נפטר חודשים ספורים אחר כך היה מצייין זאת.

8 נדפס בספר אלף מרגליות לר"מ וונדר עמ' 305, ועיי"ש בפרק יא בתולדות הגרר"מ (ובקובץ אורייתא יג שכבר צוין לעיל).

9 לגבי השער לבד, אולי היה נכון לשער שנדפס לפני השריפה, ותקוות האחים הייתה לסיים מייד את ההדפסה, וצ"ע (ושמא ייתכן להציע הסבר לתאריך שבהקדמה, שהמגיה בדפוס התאים את המניין שבהקדמה למניין שבשער הספר מתוך הנחה פשוטה שההקדמה נכתבה לפני הדפסת השער, וזו הסיבה לטעות הכפולה. כמובן שקיים קושי גדול בהצעות כאלו שאין להן בית אב, ומאידך הן מתאימות לתאריך הפטירה המסתבר, וצ"ע).

10 בספר 'תולדות השערי תשובה' (ראה להלן) הביא מספר 'שארית ישראל' ע"פ מה ששמע מנכד רבינו שהוא נפטר בבראדי, ברם הסיפור שם משובש מאוד בפרטיו, וכנראה נרשם ע"י כותבו זמן רב אחרי ששמע הדברים וניטשטש קצת דיוקו, וקשה לראות בזה מקור כדי לפקפק על הנ"ל. ייתכן שמצבתו של הגרר"מ עדיין קיימת בעיר דינוויץ ו'איכא לברורי' את תאריך פטירתו המדוייק.

לאחרונה יצא לאור קונטרס שלם בשם 'תולדות השערי תשובה' (הוצאת מכון בית אפרים) מאת הרב אפרים שפירא שליט"א, שהגיעני אחרי כתיבת חלק גדול מהדברים במאמר זה¹¹. וראיתי ששם כבר עמד על החלוקה בין ח"א לח"ב הניכרת בשינוי הנוסח בהפניות ובהקדמת הגרא"ז, וכעין שכתבתי לעיל. וראה שם מה שכתב לגבי שנת הפטירה המדוייקת, וטען שמכמה מקורות נראה שיש לאחר את שנת הפטירה. נדון בחלק מדבריו: א. הוא כותב שמהקדמת הגרא"ז לח"ב נראה שספרו טיב גיטין על שמות גיטין שנדפס בזולקוה בשנת תקפ"ג נדפס קודם לשערי תשובה ח"ב, ואם השערי תשובה נדפס בתקפ"ג או מאוחר יותר שוב אין מקום להקדים את פטירת הגר"מ לתק"פ. ב. תשובת החת"ס להגרא"ז (שו"ת חת"ס או"ח מא) שנראה שנכתבה בתקפ"ג, והחת"ס מציין בה את השו"ע של אחיו הגאון נ"י, כלומר שהיה הגר"מ בחיים באותה שנה. ג. על הלוח לחמישים שנה שסידר הגרא"ז צוין שנוספה לו שנת תרל"ו, והיינו שהלוח החל משנת תקפ"ה והגיע עד לשנת תרל"ה. מכל זה נראה שהדפסת ח"ב התעכבה עד לשנה זו.

ואמנם על הוכחה א יש להעיר שבהיברו בוקס נמצאות שתי מהדורות קדומות של טיב גיטין, כשעל אחת מהם מצוינת שנת ההדפסה תקע"ט בקארעץ ועל השניה תקפ"ג בזולקווא (ועוד אחת כנראה משנת תק"פ), ואם דפו"ר של טיב גיטין הוא בתקע"ט נפל פיתא בבירא. על ההוכחה השניה יש להעיר שמכתב החת"ס אין בו תאריך, אלא שמוזכר בו החיבור של הגרא"ז שכנראה הכוונה לטיב גיטין, ואם כן גם זה תלוי בשאלת שנת הדפסת הספר טיב גיטין וכנ"ל. ונשארה רק הראיה משנות הלוח, שאכן לא מסתבר שהלוח התחיל משנה המאוחרת בכמה שנים לשנת הדפסת הספר. וצ"ע¹².

11 הספר אינו נמצא באוצר החכמה ובהיברובוקס וקשה להשיגו, ונשלח לי ע"י המחבר שליט"א, תודתי נתונה לו.

12 ואגב דעסקינן באחיו הגרא"ז זצ"ל, יעויין בשו"ת חת"ס אה"ע ח"ב סימן סט בסוף התשובה: ...היה אפשר להתיר, אך דבר זה נמסר לגדולי ישראל ולא לרבנים כמוני, ומי אנכי, ע"כ אם יסכימו שני גדולי הדור להנ"ל למטונאי שיבא מכשו"ר. ע"כ. והנה מצאנו בשו"ת רע"א קמא סימן צח תשובה לשאלה זו הממוענת 'לכבוד חתני חביבי צור לבבי הגאון רבי משה נ"י אב"ד דק"ק פרעשבורג', הוא החת"ס, וכן מצאנו בשו"ת בית אפרים אה"ע מהדו"ת (הוצאת מוסה"ק) סי' ה תשובה באותו עניין שנשלחה להחת"ס. כלומר שהחת"ס עצמו העביר את השאלה לשני 'גדולי ישראל' וגדולי הדור' כלשונו, ובחר בחותנו רע"א ובבית אפרים. המעיין בשו"ת חת"ס בכל מקום שהוזכר הגרא"ז זצ"ל, גם כשהוא מזכירו בתוך דבריו לשואלים שונים, יראה את היחס המיוחד והתארים המיוחדים והנדיירים שנקט בהם החת"ס כלפיו. ויש לציין את התשובה בחת"ס או"ח סימן סב שנכתבה להגרא"ז זצ"ל ביום א' דר"ח אלול תקפ"ח, כשבוע אחרי שהגרא"ז כבר נלב"ע בפתאומיות בעירו בראדי שבגליציה בכ"ד אב לעת ערב, וכנראה הידיעה על פטירתו עדיין לא הגיעה לפרעשבורג עירו של החת"ס, וכפי שכבר העיר הגרי"נ שטרן זצ"ל.